

Бородкін М. В.,

аспірант кафедри трудового права та права соціального забезпечення
Національного університету «Одеська юридична академія»

СТРАХОВИЙ СТАЖ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ СОЦІАЛЬНО-СТРАХОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Анотація. Статтю присвячено дослідженню страхового стажу як елемента юридичного фактичного складу, необхідного для виникнення соціально-страхових правовідносин. Встановлено, що, крім страхового стажу, для виникнення правовідносин цього виду зберігає значення трудовий стаж, зокрема, щодо призначення пенсії за віком на пільгових умовах та пенсії за вислугу років, що є різновидом спеціального пенсійного забезпечення.

Ключові слова: соціально-страхові правовідносини, страховий стаж, трудовий стаж, юридичний факт, юридичний фактичний склад, вислуга років.

Постановка проблеми. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування визначене Конституцією України як гарантія права громадян на соціальний захист. Це положення Основного Закону України зумовлює тезу про те, що в сучасних соціально-економічних і політичних умовах в Україні саме загальнообов'язкове державне соціальне страхування є основною організаційно-правовою формою соціального захисту, за допомогою якої фізичні особи можуть реалізувати своє суб'єктивне право шляхом звернення за отриманням матеріального забезпечення та відповідних соціальних послуг у разі настання страхового випадку.

Як і будь-яке суб'єктивне право, право на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг за рахунок коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування реалізується у відповідних правовідносинах, підстави виникнення яких мають найбільшу своєрідність.

Аналіз останніх досліджень. До питання правової природи соціально-страхових правовідносин у своїх наукових працях неодноразово звертались такі учені – представники науки права соціального забезпечення, як В.В. Андріїв, М.І. Бондарчук, Д.В. Божко, О.В. Москаленко, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипка, С.М. Синчук, І.М. Сирота, М.М. Шумило, О.М. Ярошенко та інші. Однак їхні висновки й наукові пропозиції здебільшого присвячені визначенню таких правовідносин, характеристиці їх структури тощо. Комплексно ж юридичні факти як підстави виникнення соціально-страхових правовідносин не були розглянуті.

У зв'язку із цим **метою статті** є дослідження страхового стажу як елемента юридичного фактичного складу, необхідного для виникнення соціально-страхових правовідносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перш ніж перейти до розгляду значення наявності страхового стажу для виникнення соціально-страхових правовідносин, варто зупинитись на характеристиці останніх.

На жаль, серед науковців у сфері права соціального забезпечення відсутня однастайність у визначенні поняття й правової природи правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Наукова дискусія в цій сфері точиться щодо визначення правовідносин із загальнообов'язкового державного соціально-

ного страхування як системи пов'язаних між собою суспільних відносин різного виду або визнання їх комплексними міжгалузевими відносинами.

Так, М.І. Боднарчук поділяє правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування на три групи. Науковець зазначає, що суспільні зв'язки в межах цієї організаційно-правової форми соціального захисту є органічним поєднанням матеріальних і процедурних правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування, які інколи доповнюються процесуальними [1, с. 169]. Така позиція вченого обґрунтовується належністю правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування до предмета права соціального забезпечення та галузевими особливостями такого предмета.

У колективному монографічному дослідженні, яке провела В.В. Андріїв, О.В. Москаленко, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенко, зазначається, що правовідносини досліджуваного виду неоднорідні за своєю структурою та об'єднують у собі три види правовідносин: 1) між застрахованою особою та страхувальником, зміст яких складають право застрахованої особи вимагати здійснення страхових внесків і відповідний обов'язок страхувальника; 2) між страхувальником та страховиком стосовно реєстрації платника страхових внесків і їх сплати; 3) між застрахованою особою та страховиком, за якими застрахована особа має право вимагати надання страхового забезпечення за настання страхового випадку, а страховик повинен його надати [2, с. 145].

Протилежної позиції дотримуються К.С. Батигін, І.О. Гуменюк, А.М. Лушніков та М.В. Лушнікова, С.О. Сільченко, М.Ю. Федорова та інші науковці.

Зокрема, на переконання К.С. Батигіна [3, с. 17] та М.В. Лушнікової [4, с. 195], правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування є складними тристоронніми правовідносинами, що виникають із метою захисту від несприятливих наслідків соціальних ризиків втрати заробітку чи роботи за рахунок спеціально створених фондів.

Аналогічних висновків доходить І.О. Гуменюк, на думку якої правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування – це врегульовані нормами права суспільні відносини, що існують між страховиком, застрахованою особою та страхувальником із приводу формування страхових коштів і їх витрачання під час реалізації застрахованими особами (або членами їх сім'ї) права на соціальне забезпечення й профілактику соціальних ризиків [5, с. 15].

Таким чином, у науці права соціального забезпечення склались і продовжують існувати дві концепції визначення правової природи правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування.

На нашу думку, більш обґрунтованою є позиція науковців щодо визначення правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування саме як комплексу (сис-

теми) суспільних відносин, що виникають у зв'язку з реалізацією права застрахованої особи на соціальний захист у зв'язку з настанням страхового випадку за рахунок коштів спеціально створених фондів, що формуються насамперед шляхом сплати соціальних внесків.

Водночас варто наголосити на тому, що правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування тісно пов'язані між собою та виникають у чіткій хронології. У зв'язку із цим, на нашу думку, обґрунтовано є позиція М.М. Шумила, який залежно від функціонального наповнення й етапів пенсійного процесу виділяє такі види правовідносин у сфері пенсійного забезпечення: пенсійно-страхові, процедурно-організаційні, пенсійно-забезпечувальні, процесуально-захисні, виконавчі. При цьому науковець зазначає, що пенсійно-забезпечувальні правовідносини (власне пенсійні правовідносини) за своєю природою є матеріально-забезпечувальними, а отже, є фундаментальними (базовими) у системі правовідносин у сфері пенсійного забезпечення [6, с. 153]. Така позиція може бути застосована також до правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування загалом, оскільки пенсійне страхування є різновидом першого.

Таким чином, соціально-страхові правовідносини, тобто суспільні відносини, у межах яких безпосередньо реалізується право на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг у зв'язку з настанням конкретного страхового випадку, є основними в системі правовідносин із загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Соціально-страхові правовідносини неоднорідні та поділяються на види залежно від видів страхового випадку. Так, статтею 4 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р. передбачено, що видами загальнообов'язкового державного соціального страхування є такі явища:

- пенсійне страхування;
- страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності;
- медичне страхування;
- страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- страхування на випадок безробіття.

Відповідно, залежно від виду загальнообов'язкового державного соціального страхування виділяються також види соціально-страхових правовідносин.

Варто зазначити, що соціально-страхові правовідносини, як і більшість правовідносин, що становлять предмет права соціального забезпечення, виникають на підставі юридичного фактичного складу, тобто системи юридичних фактів, передбачених нормами цієї галузі права, яка зумовлює динаміку галузевих правовідносин. Однак юридичний фактичний склад, необхідний для виникнення соціально-страхових правовідносин, має найбільшу своєрідність, що проявляється, зокрема, у необхідній наявності (у більшості випадків) в управомоченій особи страхового стажу.

Однак цей юридичний факт не в усіх випадках є необхідним елементом юридичного фактичного складу, що приводить до виникнення соціально-страхових правовідносин. Мова йде про правовідносини у зв'язку з виплатою допомоги у зв'язку з вагітністю й пологами, яка, відповідно до статті 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23 вересня 1999 р., надається застрахованій особі

в розмірі 100% середньої заробітної плати (доходу), обчисленої в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, і не залежить від страхового стажу.

Для допомоги з тимчасової непрацездатності хоча й передбачена залежність її розміру від страхового стажу особи, проте навіть його відсутність (наприклад, хвороба працівника через тиждень після укладення трудового договору) не буде перешкодою для виникнення відповідних правовідносин. Цей висновок зумовлений тим, що відповідно до статті 19 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 23 вересня 1999 р. для осіб, які протягом 12 місяців перед настанням страхового випадку за даними Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування мають страховий стаж менше 6 місяців, допомога з тимчасової непрацездатності призначається з огляду на нараховану заробітну плату (дохід), з якої сплачуються страхові внески, проте не більше ніж розмір допомоги, обчислений із мінімальної заробітної плати, встановленої на час настання страхового випадку. За наявності страхового стажу тривалістю більше 6 місяців допомога з тимчасової непрацездатності призначається в розмірах, що залежать від середньої заробітної плати застрахованої особи та тривалості її страхового стажу.

Так, у статті 9 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від 14 січня 1998 р. визначено, що страховий стаж – це період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та сплачуються внески (нею, роботодавцем) на страхування, якщо інше не передбачено законодавством.

Дещо відрізняється визначення страхового стажу в Законі України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р., відповідно до статті 1 якого страховий стаж – це період (строк), протягом якого особа підлягала державному соціальному страхуванню, якою або за яку сплачувався збір на обов'язкове державне пенсійне страхування згідно із законодавством, що діяло раніше, та/або підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню згідно із законом і за який сплачено страхові внески. Крім того, цим нормативно-правовим актом передбачено, що до страхового стажу для обчислення розміру пенсії за віком, з якого обчислюється розмір пенсії по інвалідності або у зв'язку з втратою годувальника, крім наявного страхового стажу, зараховується також на загальних підставах, відповідно, період із дня встановлення інвалідності до досягнення застрахованою особою пенсійного віку та період із дня смерті годувальника до дати, коли годувальник досяг би пенсійного віку.

Таким чином, можна стверджувати про відмінність правової природи страхового стажу в пенсійному страхуванні та інших видах соціального страхування.

Ця відмінність, зокрема, проявляється також у можливості підміни страхового стажу трудовим. Так, статтею 24 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. передбачено, що періоди трудової діяльності та інші періоди, що враховувались до стажу роботи для призначення пенсії до набрання чинності цим законом, зараховуються до страхового стажу в порядку та на умовах, передбачених законодавством.

Донедавна це був єдиний випадок, коли трудовий стаж прирівнювався до страхового. З прийняттям 3 жовтня 2017 р. Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» ситуація дещо зміни-

лася. З моменту набрання чинності цим нормативно-правовим актом до страхового стажу в загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності прирівнюється трудовий стаж, набутий працівником за час роботи на умовах трудового договору (контракту) до набрання чинності Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованнями», а також періоди, починаючи з 1 січня 2016 р., упродовж яких особа не підлягала страхуванню за цим законом, проте нею або роботодавцем за неї сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Ідентичний порядок передбачений у статті 21 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 р., відповідно до якої до страхового стажу в цьому виді страхування прирівнюється трудовий стаж, набутий працівником за час роботи на умовах трудового договору (контракту) до набрання чинності цим законом, а також періоди, починаючи з 1 січня 2016 р., упродовж яких особа не підлягала страхуванню згідно із цим законом, проте нею або роботодавцем за неї сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Крім можливості в передбачених законом випадках збільшувати тривалість страхового стажу, трудовий стаж важливе значення має для виникнення правовідносин спеціального пенсійного забезпечення.

Так, одним із прикладів пільгового виходу на пенсію є пенсійне забезпечення осіб, які працювали у важких та шкідливих умовах праці, які передбачені списками № 1 та № 2, затвердженими Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження списків виробництв, робіт, професій, посад і показників, зайнятість в яких дає право на пенсію за віком на пільгових умовах» від 24 червня 2016 р. № 461.

Уже згадувалось про реформування в жовтні 2017 р. умов пенсійного забезпечення, у тому числі пільгового. Так, до прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» від 3 жовтня 2017 р. умови пільгового пенсійного забезпечення визначались положеннями Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р., натомість у сучасних умовах розвитку пенсійного законодавства відповідні умови передбачені розділом XIV-1 «Пенсійне забезпечення окремих категорій громадян» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р.

Так, наприклад, відповідно до статті 114 цього нормативно-правового акта на пільгових умовах пенсія за віком призначається працівникам, зайнятим повний робочий день на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими й особливо важкими умовами праці за списком № 1 виробництв, робіт, професій, посад і показників, затвердженим Кабінетом Міністрів України, та за результатами атестації робочих місць, – після досягнення 50 років і за наявності страхового стажу не менше 25 років у чоловіків, з них не менше 10 років на зазначених роботах, і не менше 20 років у жінок, з них не менше 7 років 6 місяців на зазначених роботах.

Крім того, пунктом 2-3 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. передбачено, що особам, які на день набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» від 3 жовтня 2017 р. мають стаж роботи, необхідний

для призначення пенсії за віком на пільгових умовах відповідно до пункту «е» статті 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р., пенсії за віком на пільгових умовах призначаються за їх зверненням із дотриманням умов, передбачених Законом України «Про пенсійне забезпечення».

У зв'язку із цим цілком виправданим вважаємо висновок П.Д. Пилипенка, який зазначає, що для одержання пенсійного забезпечення застрахована особа, крім страхового стажу, повинна мати спеціальний трудовий стаж [7, с. 150].

Спеціальним трудовим стажем, на думку А.І. Філіпової, є тривалість трудової діяльності в певних галузях народного господарства, за певними професіями, на певних посадах чи у визначеній місцевості [8, с. 269]. Т.О. Луценко вказує, що спеціальний трудовий стаж є правовою категорією, яка опосередковує тривалість трудової діяльності в складних, небезпечних умовах праці, що пов'язана з підвищеним ризиком для здоров'я, а також на роботах з особливим емоційним, нервовим, психологічним навантаженням [9, с. 115]. На нашу думку, таке визначення спеціального трудового стажу цілком відповідає його правовій природі.

Особливим видом спеціального трудового стажу, наявність якого є необхідним юридичним фактом у юридичному фактичному складі, що є підставою виникнення пенсійних правовідносин, є вислуга років.

Особливістю пенсійних правовідносин щодо забезпечення пенсією за вислугу років, на думку М.М. Шумила, є те, що для їх виникнення необхідний також спеціальний стаж і в окремих випадках – пенсійний вік, який є нижчим від загального [6, с. 229].

Прикладом пенсійних правовідносин щодо пенсії за вислугу років є суспільні зв'язки, що врегульовані положеннями Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 9 квітня 1992 р. Цим нормативно-правовим актом передбачено, що право на пенсію за вислугу років мають військовослужбовці, які набули максимум 25-річний стаж незалежно від віку.

Для виходу на пенсію артистів театральних-концертних та інших видовищних закладів, підприємств і колективів також необхідний лише спеціальний стаж роботи тривалістю від 20 до 35 років.

Однак пунктом 2-1 розділу XV «Прикінцеві положення» Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. передбачено, що особам, які на день набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» від 3 жовтня 2017 р. мають вислугу років та стаж, необхідний для призначення пенсії за вислугу років, передбачений статтями 52, 54 та 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р., пенсія за вислугу років призначається за їх зверненням із дотриманням умов, передбачених Законом України «Про пенсійне забезпечення».

Саме вказаними статтями Закону України «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р. передбачено, що для виникнення правовідносин щодо виплати пенсії за вислугу років необхідне, наприклад, досягнення працівниками льотного й льотно-випробного складу 50 років та наявності станом на 11 жовтня 2017 р. (день, наступний після опублікування Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій», з яким пов'язане набрання ним чинності) вислуги років на цих посадах не менше 26 років 6 місяців у чоловіків і не менше 21 року 6 місяців у жінок.

Висновки. Таким чином, страховий стаж є елементом юридичного фактичного складу, необхідного для виникнення соціально-страхових правовідносин. Його значення для динаміки правовідносин досліджуваного виду зумовлюється тим, що, по-перше, саме від тривалості страхового стажу в більшості випадків залежить розмір матеріального забезпечення, що буде здійснюватись у зв'язку з настанням страхового випадку, а по-друге, окремі види соціально-страхових правовідносин (зокрема, пенсійні правовідносини за віком) не можуть виникнути за умови відсутності в особи страхового стажу визначеної тривалості.

Література:

1. Боднарук М.І. Соціальне страхування в Україні: правові аспекти становлення та розвитку : [монографія] / М.І.Боднарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 247 с.
2. Андрійв В.В. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичний аспект : [монографія] / В.В. Андрійв, О.В. Москаленко, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенко. – Х. : ФІНН, 2011. – 280 с.
3. Батыгин К.С. Правовые проблемы социального страхования в СССР : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.05 / К.С. Батыгин. – М., 1975. – 35 с.
4. Лушникова М.В. Государство, работодатели и работники: история, теория и практика правового механизма социального партнерства (сравнительно-правовое исследование) / М.В. Лушникова. – Ярославль : ЯрГУ, 1997. – 199 с.
5. Гуменюк І.О. Правові основи становлення соціального страхування в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / І.О. Гуменюк. – Х., 2001. – 19 с.
6. Шумило М.М. Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні : [монографія] / М.М. Шумило. – К. : Ніка-Центр, 2016. – 680 с.
7. Право соціального забезпечення : [підручник] / за ред. П.Д. Пилипенка. – К. : Ін Юре, 2008. – 504 с.
8. Филипова И.А. Трудовой стаж как категория права социального обеспечения и трудового права / И.А. Филипова // Вестник Ни-

жегородского университета имени Н.И. Лобачевского. – 2011. – № 3(1). – С. 267–273.

9. Луценко Т.О. Спеціальний стаж на його значення у системі пенсійного забезпечення / Т.О. Луценко // Право і безпека. – 2004. – № 3. – С. 113–117.

Бородкин М. В. Страховой стаж как основание возникновения социально-страховых правоотношений

Аннотация. Статья посвящена исследованию страхового стажа как элемента юридического фактического состава, необходимого для возникновения социально-страховых правоотношений. Установлено, что, кроме страхового стажа, для возникновения правоотношений данного вида сохраняет значение трудовой стаж, в том числе при назначении пенсии по возрасту на льготных условиях и пенсии за выслугу лет, которая является разновидностью специального пенсионного обеспечения.

Ключевые слова: социально-страховые правоотношения, страховой стаж, трудовой стаж, юридический факт, юридический фактический состав, выслуга лет.

Borodkin M. Insurance period as the basis for the emergence of social-insurance legal relationships

Summary. The article is devoted to the study of insurance period as an element of the legal factual set, necessary for the emergence of social-insurance legal relationships. It has been established that in addition to the insurance period, the employment status of the given type remains valid, in particular regarding the application of retirement pension on preferential terms and seniority pension, which are kinds of special pension provision.

Key words: social-insurance legal relations, insurance period, labour experience, legal fact, legal factual set, service benefit.